

Л. В. Горобець – кандидат біологічних наук, молодший науковий співробітник Науково-дослідного сектору зоології та екології Навчально-наукового центру «Інститут біології» Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

М. Р. Горобець – магістр Навчально-наукового центру «Інститут біології» Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

В. В. Серебряков – доктор біологічних наук, професор, завідувач кафедри зоології Навчально-наукового центру «Інститут біології» Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Фенологічні спостереження за птахами населених пунктів на території сучасної Чорнобильської зони відчуження до аварії на ЧАЕС

*Роботу виконано на кафедрі зоології
ННЦ «Інститут біології» КНУ ім. Т. Шевченка*

У статті наведено результати фенологічних спостережень за 21 видом птахів у 1976–1985 роках, проведених на територіях, що згодом увійшли до Чорнобильської зони відчуження. Наведено перелік основних синантропних мігруючих птахів сіл, з яких після аварії на ЧАЕС було виселено людей. Виявлено тенденцію до зміщення термінів прильоту до більш ранніх. Вказано дані про чисельність колоніальних гніздувань граків у деяких населених пунктах до аварії на ЧАЕС.

Ключові слова: синантропні птахи, весняний приліт, Чорнобильська зона відчуження.

Горобець Л. В., Горобець М. Р., Серебряков В. В. Фенологические наблюдения за птицами населённых пунктов на территории современной Чернобыльской зоны отчуждения до аварии на ЧАЭС. В статье использованы результаты фенологических наблюдений за 21 видом птиц в 1976–1985 гг., которые проводили на территориях, что в дальнейшем вошли в состав Чернобыльской зоны отчуждения. Указаны основные синантропные мигрирующие птицы сёл, из которых после аварии на ЧАЭС были выселены люди. Выведена тенденция перемещения сроков прилёта к более ранним. Указаны данные о численности колоний гнездований грачей в некоторых населённых пунктах до аварии на ЧАЭС

Ключевые слова: синантропные птицы, весенний прилёт, Чернобыльская зона отчуждения.

Gorobets L. V., Gorobets M. R., Serebryakov V. V. Phenological Observations of Birds of the Chernobyl Exclusion Zone Settlements Before the Accident on Chernobyl Nuclear Power Station. The article presents the results of phenological observations of 21 bird species in 1976–1985, which were held on the territories, which later became part of the Chernobyl exclusion zone. Here is given the list of main synanthropic migratory birds of settlements, where people were later evacuated from. As it turned out, there is a tendency to removing arriving dates to the earlier ones. The data on the quantity of colonial rook settlements in some of populated localities before the accident are also given in the article.

Key words: Synanthropic birds, spring arrives, Chernobyl Exclusion Zone.

Постановка наукової проблеми та її значення. Після аварії на Чорнобильській атомній електростанції і проголошення Чорнобильської зони відчуження (ЧЗВ) ця територія стала об'єктом численних біологічних досліджень. Більшість праць стосується питань впливу радіоактивного забруднення на живі організми, проте чимало робіт є класичними фауністичними та фенологічними дослідженнями. За ці роки зібрано багато матеріалу, який має наукову цінність, що могла б бути вищою, коли можливим було б порівняння з результатами аналогічних досліджень, які проведено до 1986 р.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. До проголошення ЧЗВ на цій території орнітологічні дослідження проводив В. П. Жежжерін в 1959–1969 рр. [2]. У 1970-х – на початку 1980-х рр. коловодних птахів північної частини Київського водосховища вивчали В. А. Мельничук та О. Ф. Головач [4]. У роботах відсутні фенологічні спостереження на територіях, що увійшли до ЧЗВ.

Мета наших досліджень – встановити дати весняного прильоту до населених пунктів, що увійшли в ЧЗВ, синантропних видів птахів протягом десятиліття до аварії на ЧАЕС, за можливості порівняти отримані результати із сучасними.

Матеріали та методи. В основу роботи покладено дані, отримані завдяки анкетному опитуванню населення України. Перших спостерігачів за прильотом птахів організував ще Карл Лінней у XVIII ст. Протягом століття цей простий метод неодноразово доводив свою ефективність за умови дотримання деяких правил [7]. На кафедрі зоології Київського національного університету імені Тараса Шевченка з 1975 р. і до сьогодні щорічно організують анкетне опитування любителів природи щодо прильоту синантропних видів птахів. За ці роки створено діючу респондентську мережу, яка охоплює всю територію України [8]. Включно до 1985 р. частина анкет надходила із сіл, які згодом увійшли до ЧЗВ. Отримані матеріали фенологічних спостережень раніше було опубліковано разом із даними з інших населених пунктів Київської області однією середньою датою для всієї області або її частини, що входить до лісової фізико-географічної зони. Окремо як дані фенологічних спостережень у населених пунктах ЧЗВ до сьогодні ці матеріали не публікували.

Характеристика регіону досліджень. За період 1976–1985 рр. надійшли анкети з даними фенологічних спостережень за весняним прильотом птахів до сіл Бобер, Діброва, Еллінці, Копачі, Річиця та Терехи.

Село Бобер (Поліський район). Розташоване за 45 км на південний захід від м. Чорнобиль. До 1986 р. в селі проживало майже 1000 людей.

Село Діброва (Поліський район). Розташоване в 40 км на захід від м. Чорнобиль, у декількох кілометрах від р. Уж. До 1986 р. в селі проживало майже 1500 людей.

Село Іллінці (до аварії на ЧАЕС входило до Чорнобильського району, згодом – до Іванківського району). Розташоване за 45 км на захід від м. Чорнобиль, неподалік від малої річки Ілля. До 1986 р. в селі проживало 700 людей.

Село Копачі (Іванківський район). Найближче село до ЧАЕС. Розташоване в 10 км північніше Чорнобиля в декількох кілометрах від р. Прип'ять. У 1970–1980 рр. село активно розвивалося, на момент ліквідації в ньому мешкало 1024 людини. Єдиний населений пункт ЧЗВ, який був не просто знятий з обліку, а знищений і засипаний землею. Із села Копачі анкети надходили регулярно з 1981-го до 1985 р.

Село Річиця (до аварії на ЧАЕС входило до Чорнобильського району, згодом – до Іванківського району). До 1986 р. в селі проживало 1434 людини.

Село Терехи (до аварії на ЧАЕС входило до Чорнобильського району, згодом – до Іванківського району). Розташоване за 22 км на південний захід від м. Чорнобиль. До 1986 р. в селі проживало 433 людини.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Загалом було отримано дані за спостереженням 21 виду птахів: *Grus grus*, *Anser sp.*, *Anas platyrhynchos*, *Ciconia ciconia*, *Ardea cinerea*, *Larus ridibundus*, *Vanellus vanellus*, *Gallinago gallinago*, *Upupa epops*, *Cucullus canorus*, *Alauda arvensis*, *Motacilla alba*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica*, *Riparia riparia*, *Sturnus vulgaris*, *Oriollus oriollus*, *Corvus frugilegus*, *Fringilla coelebs*, *Pyrrhulla pyrrhulla* та *Luscinia luscinia*. Дані про початок весняного прильоту (стосовно *Pyrrhulla pyrrhulla* – останнє спостереження) наведено в таблиці 1. Для порівняння в таблиці подано дані прильоту деяких видів на територію Прип'ятського заповідника (Республіка Білорусь) в 1994 році, які взято із наукової літератури [3].

Таблиця 1

Середні дати весняного прильоту деяких видів птахів на територію ЧЗВ та Прип'ятського заповідника

Вид птахів	1976–1985 рр., населені пункти, що увійшли до ЧЗВ (наші дані)		1994 р., Прип'ятський заповідник (за Козулин та ін., 1996)
	середня дата	терміни прильоту в різні роки (lim)	
<i>Grus grus</i>	17 березня	16–24 березня	30 березня

<i>Anser sp.</i>	18 березня	8–29 березня	14 березня
<i>Anas platyrhynchos</i>	11 березня	7–29 березня	
<i>Ciconia ciconia</i>	23 березня	13 березня – 2 квітня	25 березня
<i>Ardea cinerea</i>	21 березня	15–27 березня	22 березня
<i>Larus ridibundus</i>	17 березня	недостатньо даних	
<i>Vanellus vanellus</i>	13 березня	6–26 березня	15 березня
<i>Gallinago gallinago</i>	13 березня	10–17 березня	
<i>Urupa epops</i>	18 квітня	1–30 квітня	
<i>Cucullus canorus</i>	25 квітня	19 квітня – 2 травня	
<i>Alauda arvensis</i>	20 березня	3–29 березня	
<i>Motacilla alba</i>	28 березня	16 березня – 1 квітня	
<i>Hirundo rustica</i>	21 квітня	12 квітня – 5 травня	
<i>Delichon urbica</i>	27 квітня	недостатньо даних	
<i>Riparia riparia</i>	20 березня	недостатньо даних	
<i>Sturnus vulgaris</i>	15 березня	8–30 березня	
<i>Oriollus oriolus</i>	21 травня	недостатньо даних	
<i>Corvus frugilegus</i>	3 березня	недостатньо даних	
<i>Fringilla coelebs</i>	28 березня	15 березня – 4 квітня	
<i>Luscinia luscinia</i>	25 березня	16 березня – 1 травня	

Отримані результати стосовно деяких видів потребують окремих коментарів.

Журавель сірий (*Grus grus*). У першій половині ХХ ст. представники цього виду регулярно гніздилися на території, яка увійшла до ЧЗВ. Проте згодом, у зв'язку з освоєнням заболочених земель, кількість гніздівель різко скоротилася [2]. Після аварії дослідження цього виду не проводили, надходили лише окремі дані про гніздування. Більшість повідомлень стосувалася околиць сіл Річиця та Товстий ліс [1]. Наші респонденти із с. Річиця нічого не повідомляли про наявність журавля наприкінці 1970-х рр., хоча вид легко побачити, почути та ідентифікувати. Про сірого журавля зазначено в анкетах із с. Копачі в 1981 р. (перша зустріч 16 березня) та с. Іллінці в 1984 р. (перша зустріч 18 березня). Відзначимо, що респонденти із с. Копачі активно відповідали на анкети до 1985 р. включно, проте сірого журавля помічали лише в 1981 р. Ймовірно, в околицях цих сіл журавель сірий в 1975–1985 рр. з'являвся спорадично.

Гуси (*Anser sp.*). Через територію ЧЗВ пролягає один із основних міграційних шляхів гусей на території України. Їх спостерігали в усі роки респонденти всіх населених пунктів. Протягом 1976–1984 рр. відмічено переміщення дат прильоту до більш ранніх термінів (рис. 1). У 1985 р. (останній рік роботи респондентської мережі) гуси знову прилетіли відносно пізно – середня дата початку прильоту 23 березня. Проте для цього року характерний пізній весняний приліт більшості видів.

Крижень (*Anas platyrhynchos*). Дані про наявність цього виду надходили із сіл Терехи, Копачі та Іллінці.

Лелека білий (*Ciconia ciconia*). Згідно із літературними даними, лелека білий до 1986 р. мешкав в усіх населених пунктах, які увійшли до ЧЗВ [5]. В усіх населених пунктах, які входили до респондентської мережі, вказано гніздування цього виду. Проте, згідно з дослідженнями С. В. Гащака [1], в 1990-х рр. лелека білий став поступово зникати з більшості населених пунктів, окрім південної та південно-західної частини, в якій проживає чимало самоселів. Загалом на початку ХХІ ст. у ЧЗВ мешкало не менше 25 пар лелеки білого [1].

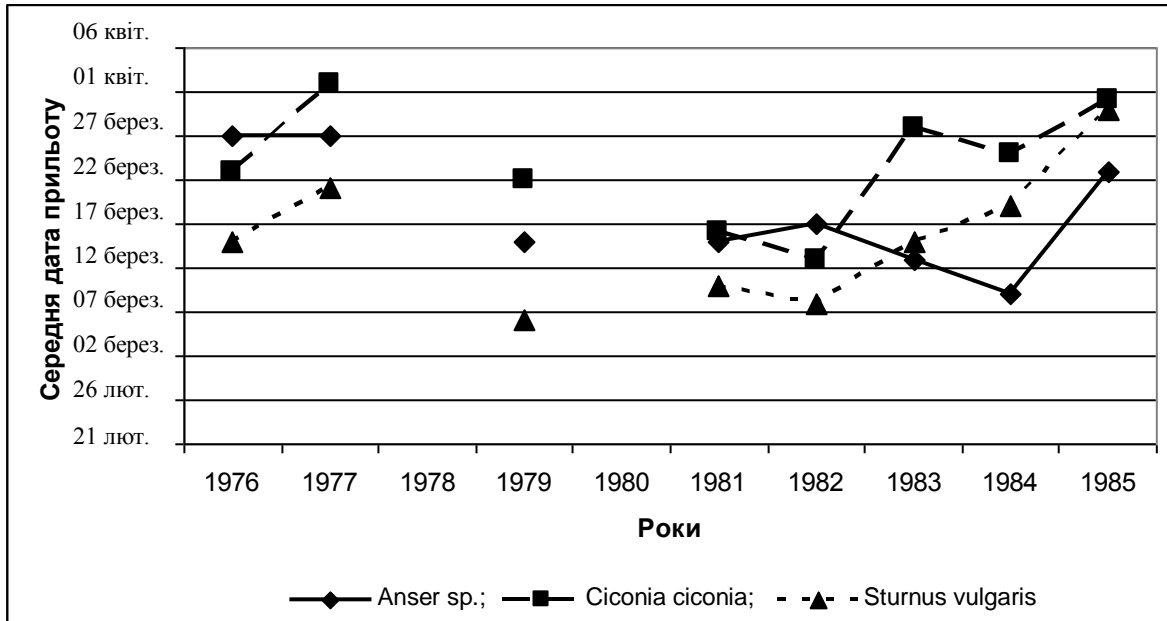

Рис. 1. Динаміка початку весняного прильоту протягом 1976–1985 рр. в населені пункти ЧЗВ найбільш численних видів птахів

Чапля сіра (*Ardea cinerea*). Про наявність в околицях села цього виду повідомляли тільки респонденти із с. Копачі.

Чайка (*Vanellus vanellus*). Її помічено в околицях с. Річиця, Іллінці та Копачі. Середні дати прильоту коливались у значних межах: від 6 березня до 8 квітня. У с. Копачі чайки прилітали приблизно на два тижні раніше, ніж в Іллінці та Річицю. Відмітимо, респонденти із с. Копачі в анкетах пропускали в стовпчику українських назв вид «чайка» та стовпчику російських назв «чибис». Замість цього у графі «Інші види» дописували «книга», що є діалектною поліською назвою чайки. Згідно з літературними даними [6], книгою називають чибісів у Коростишівському районі Житомирської області. Подібний діалектизм ми записали від жителів Ковельського району Волинської області. Для Київської області використання цього діалектизму ми відзначили вперше.

Бекас (*Gallinago gallinago*). Безперечно, що цей вид звичайний у лісах ЧЗВ. Його гніздування зазвичай віддалені від населених пунктів, а сам птах має маскувальне оперення. Тому повідомлення стосовно цього виду надійшло лише один раз. Жителі с. Копачі повідомляли про приліт бекаса 13 березня 1981 р.

Ластівка берегова (*Riparia riparia*). Наявність цього виду вказано тільки для с. Копачі, єдиного, яке розташоване поблизу великої річки.

Грак (*Corvus frugilegus*). За даними Всеукраїнського обліку граків 1984 р., колоніальні поселення граків виявлено в с. Еллінці, с. Копачі та с. Бобер. У с. Іллінці на території сільського цвинтаря існувала колонія граків чисельністю до 30 гнізд. Гнізда побудовані на грабі та тополі чорній на висоті від 12 до 20 м. Переважна більшість гнізд розміщена на висоті 18 м. У с. Іллінці граки не зимують, на гніздування в 1984 р. прилетіли 2 березня. Місцеве населення ставилося до граків негативно, оскільки вони знищували частину сходів рослин, проте шкоди птахам не завдавали.

У с. Копачі існувало велике колоніальне поселення граків чисельністю близько 500 гнізд. На зимівлю птахи не залишалися.

Велике колоніальне поселення граків, чисельністю до 500 гнізд, існувало в південно-західній околиці с. Бобер. Гнізда побудовані на вільсі та вербі на висоті від 7 до 10 м. Більшість гнізд знаходилася на висоті 8–9 м. У с. Бобер граки не зимували, на гніздування в 1984 р. прилетіли 4 березня. Місцеве населення ставилося до граків негативно.

Наостанок варто звернути увагу на велике значення фенологічної мережі респондентів, основу якої складають не науковці, а любителі природи. Територія нашої держави велика, і проводити фенологічні спостереження лише силами наукової спільноти неможливо. Залучення аматорів до спостереження за добре відомими видами надає можливість отримати унікальний науковий матеріал.

Окрім того, зібрані дані можуть виявитись єдиними спостереженнями на територіях, які в майбутньому зазнають докорінних непрогнозованих змін.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У 1976–1985 рр. на території та околицях сіл, що увійшли до Чорнобильської зони відчуження, серед мігруючих видів птахів найбільш численними були *Ciconia ciconia*, *Ardea cinerea*, *Upupa epops*, *Cucullus canorus*, *Alauda arvensis*, *Motacilla alba*, *Hirundo rustica*, *Sturnus vulgaris*, *Oriollus oriollus*, *Fringilla coelebs*, *Pyrrhulla pyrrhulla* та *Luscinia luscinia*. На прольоті масовими видами були гуси.

Протягом десятиліття до аварії на ЧАЕС на досліджуваній території відмічали зміщення термінів весняного прильоту мігруючих птахів до більш ранніх дат.

Список використаної літератури

1. Гащак С. П. Нотатки про деяких рідкісних птахів з території Чорнобильської зони відчуження / С. П. Гащак // Беркут. – 2002. – № 11 (2). – С. 141–147.
2. Жежерин В. П. Орнитофауна українського Полісся і її залежність від ландшафтних умов і антропогенних факторів : автореф. дис. ... канд. біол. наук : спец. 03.00.08 / В. П. Жежерин – Київ, 1969. – 539 с.
3. Особливості міграції водно-болотних птахів Білорусі / А. В. Козулін і др. // Сохранение биологического разнообразия лесов Беловежской пуши. – Каменюки ; Минск : [б. и.], 1996. – С. 283–300.
4. Мельничук В. А. Распределение колониальных птиц в северной части Киевского водохранилища в период его стабилизации / В. А. Мельничук, О. Ф. Головач // Вестн. зоологии. – 1984. – № 5. – С. 85–86.
5. Орнитокомплексы 30-км зоны ЧАЭС и их изменения под влиянием радиационного фактора / А. Ю. Микитюк, Н. А. Габер, А. М. Полуда и др. // Докл. Второго науч.-тех. совещ. по итогам ЛПА на ЧАЭС «Чернобыль-90». Радиозоологические аспекты последствий аварии. – Чернобыль : [б. и.], 1990. – С. 582–599.
6. Шарлемань М. Словник зоологічної номенклатури. Назви птахів / М. Шарлемань – К. : Держ. вид-во України, 1927. – 64 с.
7. Щеголев В. И. Количественный учет птиц в лесной зоне / В. И. Щеголев // Методы исследований продуктивности и структуры видов птиц в пределах их ареалов. – Вильнюс : [б. и.], 1977. – С. 95–102.
8. Serebryakov V. V. Inventories of migratory birds important staging areas in Ukraine / V. V. Serebryakov // OMO International meeting «Reproduction and important habitats of migratory birds of the Western Palearctic». – Vilnius, 1998. – P. 57.

Статтю подано до редколегії
10.09.2012 р.